

РПЦ В УРСР У 1939–1941 РОКАХ: ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ БЕЗ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ

Точних даних про стан православної Церкви в СРСР після Великого терору 1937–1938 рр. – перед тим, як у вересні 1939 р. в її статистику влилися тисячі діючих парафій з новоприєднаних західних теренів, – досі не виявлено. Голова Ради в справах РПЦ Георгій Карпов у 1947 р. в одній з доповідних для ЦК КПРС говорив про 3732 храми, що діяли в СРСР до війни, тобто на червень 1941-го. Якщо врахувати, що з них близько 3350 припадали на новоприєднані до СРСР західні території, то на Союз у його межах до вересня 1939-го лишається всього 350–400 діючих православних церков (з включенням сюди і обновленських, і вірменських, і одиничних храмів інших юрисдикцій, наприклад, григоріанських чи йосифлянських).¹ Що ж до України, то в одному із звітів НКВС УРСР ми знаходимо точні дані. На Великдень 1939 р. в УРСР діяло 22 церкви: три в Харкові, чотири в Києві (разом з його передмістям – Бучею), дві – в Херсоні Миколаївської області, по одній – в Одесі, Житомирі, Дніпропетровську, Кіровограді, Олександрівську Ворошиловградської області, шість – у районах Вінницької області і ще дві – у районах Запорізької.² Частина з них підпорядковувалися Московській патріархії, принаймні одна належала до Української Соборно-Єпископської Церкви, декотрі ж були в статусі «диких» і не підлягали жодній юрисдикції.³ Автокефальна (УПЦ) і Синодальна (обновленська) Церкви, як і легальні йосифлянські структури, були в УРСР цілком розгромлені.

Ще в кінці 1937 р. Єжов доповідав Сталіну, що «в результаті наших оперативних заходів практично повністю ліквідовано єпископат православної церкви, що в значительній степені ослабило і дезорганізувало церковь. Остались одиночки єпископы, при том условия, что мы пресекаем всякие попытки к выращиванию каких бы то ни было новых єпископов и митрополитов».⁴ Згідно з цією ж доповіддю, тільки в серпні-листопаді 1937 р. було заарештовано 166 єпископів різних течій, з яких 81 розстріляно. Станом на вересень 1939 р. з усього єпископату Московської патріархії в СРСР «діючими» (тобто зареєстрованими як «служителі культу») залишалися тільки четверо: сам «патріарший місцєблюститєль» митрополит Сергій Страгородський, митрополит Алексій Симанський, архієпископи Миколай Ярушевич і Сергій Воскресенський. Легальний статус мав також іванівський єпископ Алексій Сергєєв, який у 1938 р., передчуваючи можливий арешт

місцєблжстителя, відрікся від нього й проголосив «автокефалію», але вже в 1940-му знову повернувся в юрисдикцію Московської патріярхії. Пережити добу терору цим архиєреям допомогла тісна співпраця з органами влади. Принаймні троє з них: Ярушевич, Воскресєнський та Сергєєв – фігурують в опублікованих докумєнтах НКВС як «агєнти»⁵ і, за деякими свідченнями, мали відповідну репутацію.⁶ Так само й позиція митрополитів Сергія Страгородського та Алексія Симанського завжди була більш ніж лояльна, хоча документальних даних про формалізацію їх стосунків з НКВС поки що не виявлено – чи то пак не удоступнено історикам.⁷ Ще низка «сергіївських» єпископів перебували за штатом, на спочинку, під слідством, у таборах або на засланні.

В УРСР у цей час лишався тільки один «діючий» єпископ – голова Української Соборно-Єпископської Церкви митр. Феофіл Булдовський, який ще кілька місяців служитиме в останній церкві своєї юрисдикції в м. Олександрівськ коло Ворошиловграда, а по її закритті в тому ж таки 1939 р. переїде до Харкова. Він теж мав за плечима тривалий досвід співпраці з ДПУ–НКВС як агент під кличкою «Кардинал»⁸ – та й, зрештою, сама очолювана ним Церква від початку була дітищем органів безпеки, створеним задля ослаблення позицій УАПЦ.⁹ Поза тим у Києві на Кловському узвозі проживав на спочинку колишній архиєпископ таврійський і симферопольський, семінарський викладач Йосифа Джугашвілі, а згодом один із діячів йосифлянської опозиції Антоній Абашидзе, що в 1933 р. був засуджений до п'яти років – але, з огляду на старість і хворість, умовного ув'язнення. У м. Генічеську Херсонської області у 1936 р. оселився після трирічного ув'язнення за справою ІПЦ і таємно служив інший йосифлянин, колишній єпископ клинський і вікарій Московської єпархії Гавриїл Красновський. Ще один йосифлянин, колишній єпископ каргопольський Василій Докторов, відбувши п'ять років ув'язнення за справою ІПЦ, з весни 1939 р. переховувався в підпіллі серед йоанітів Тульчинського району на Вінниччині.¹⁰ Того ж року повернувся після трирічного ув'язнення в м. Суми колишній обновленський митрополит Костянтин Смірнов, що влаштувався тут плановиком у артіль «Червоний молот». Крім того, десь на Україні перебував у той час колишній сумський архиєпископ Української Синодальної (обновленської) Церкви Філарет Яценко, що до кінця 1936 р. служив у м. Лебедин на Харківщині.¹¹

У цей самий час у Харкові сидів під арештом місцевий архиєпископ Олександр Петровський. Заарештований 28.VII.1938, він був звинувачений у приналежності до антирадянської «шпигун-

сько-монархічної організації церковників», яка нібито змикалася з йоанітським підпіллям і яку очолював у союзному масштабі – митр. Сергій Страгородський, а на Україні – уже тоді покійний екзарх митр. Костянтин Дьяков.¹² Оформлення цієї «організації», що, цілком можливо, мало стати приводом для остаточної ліквідації священноначальства РПЦ, не встигли завершити до усунення наркома Єжова та згортання масових операцій, і справу Петровського направили на повторне слідство. Так само з червня 1938 р. чекав на вирішення своєї долі в дніпропетровському УНКВС обновленський архиєрей Андрій Одінцов, колишній митрополит харківський.

Як виглядала на цьому етапі агентурна мережа по релігійному середовищу – по т. зв. «церковниках і сектантах»? Точних даних про це немає, та є підстави думати, що вона перебувала в стані майже повного розвалу. В добу «великого перелому» на зміну хитрим агентурним комбінаціям, що мали на меті розкол і розклад церковних структур паралельно з переведенням їх на лояльні позиції, прийшов брутальний і безхитрісний курс на масове закриття церков та репресування духовенства. Відповідно, розбудована станом на кінець 1920-х агентурна мережа¹³ була до значної міри списана в утиль самими ж її господарями. При діючих церквах втрималися тільки «цінні», перевірені агенти, готові до беззастережної співпраці з чекістами в його наступі на Церкву. Агенти менш цінні – всі ті, хто думав обмежитися зовнішніми виявами лояльності і, кажучи словами одного з керівників ДПУ УРСР Генриха Люшкова, трактував свою співпрацю з ДПУ «как некоторую негласную форму сотрудничества с государством» – опинилися за бортом і розділили долю загалу духовенства, тобто були виселені (подекуди з продовженням співпраці в місцях висилки), поповнили лави безприходного духовенства, мусили «зняти сан», а при виявленні «дворушництва» з їх боку – були репресовані.¹⁴ Не останнім чинником скорочення агентурної мережі в період масових репресій по церковній лінії була розшифровка агентів при ліквідації розробок – через непродумані арешти зв'язків цієї агентури або необачне використання агентурних даних на слідстві. Про цю «нашу загальну хворобу» говорилося в чекістських колах ще в середині 1920-х років – і говоритиметься згодом ще не раз: «Реже при единичных и почти всегда при групповых, массовых разработках наши [секретные] [сотрудники] расшифровываются», – констатував у доповіді на Всеукраїнській нараді працівників контррозвідувальних відділків 21-26.III.1925 помічник начальника контррозвідувального відділу ДПУ УРСР Кривець.¹⁵ Нарешті, самі ті середовища, по яких працювала агентура

1920-х років, у багатьох випадках перестали існувати, а релігійне життя було до значної міри витиснуте в підпілля.

Відповідно, з середини 1930-х років фокус уваги органів НКВС почав переміщатися з легальних структур, від яких лишилися тільки фасади, на підпільну сферу, куди була загнана основна маса активних віруючих і де вони групувалися навколо безприходних, часто втеклих із заслання священників, монахів із закритих монастирів або різного роду «старців» та «пророків». Щоправда, попри неодноразові директиви з наказами про активізацію агентурної розробки «церковно-монархічного» підпілля, вербовки в цьому середовищі, зокрема в антирадянсько-есхатологічних угрупованнях, що їх чекісти іменували «червонодраконівцями», відбувалися надзвичайно важко, і розробки часто реалізовувалися взагалі без залучення внутрішньої агентури.

Тому-то не дивно, що станом на 15.I.1937 діюча агентура 8-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР становила всього 115 чол. (75 по «церковній контрреволюції» і 40 по «сектантській»). Агентура по «церковниках» розподілялася так: центральний апарат УДБ НКВС УРСР – 7 чол., Харківська область – 18 чол., Київська область – 16 чол., Дніпропетровська область – 8 чол., Одеська область – 7 чол., Донецька область – 22 чол., Вінницька область – 24 чол., Чернігівська область – 9 чол., Молдавська АРСР – 4 чол.¹⁶

У роки Великого терору, паралельно з повною паралізацією відкритого релігійного життя, відбувалася й подальша деградація агентурного апарату по цій лінії. Наявна на 1937 р. агентура частково була «пущена в розхід» при виконанні «лімітів» на репресії,¹⁷ частково, знову ж таки, розшифрована при масовій та поспішній ліквідації агентурних розробок,¹⁸ частково втратила оперативні можливості через закриття церков, при яких вона базувалася, і знищення тих середовищ, по яких вона працювала. Зрештою, в період «масових операцій» самі чекісти змушені були відсунути планомірну агентурну роботу на другий план і, зліквідувавши наявні розробки, виконували ліміти й творили штучні «антирадянські організації» головню за рахунок свідчень заарештованих. Варто також додати, що Великий терор 1937–1938 рр. поглинув значну частину старих чекістських кадрів, і це теж причинилося до цілковитої дезорганізації агентурної роботи (наприклад, головний український спеціаліст по церковниках, капітан держбезпеки Сергій Карін, був під арештом із серпня 1937-го по жовтень 1939 р. і вижив тільки дивом).¹⁹ У деяких випадках репресовані чекісти потягнули за собою на той світ і своїх ключових агентів.²⁰